

Türk Kitap Basmacılığı Tarihçesi ve Beşikdevri

Mehmet Ali Akkaya

ÖZ

Kitabın tarihine basımevinin kullanılmaya başlanmasından sonra giren öğelerden biri olan “beşikdevri basması”/“inkunabel” sözcüğü, tıpkı basımevi gibi Batı’dan dilimize katılmış bir kavramdır. Bu kavram, bir kültürde kitap basımının faaliyete geçtiği anla başlayıp artık o kültürün bir parçası olarak kabul edildiği ana kadar olan süreci tanımlamak için kullanılır. Basımevinin Osmanlı’da, Avrupa’dan farklı bir gelişim ve yaygınlaşma süreci geçirmesinden dolayı, gerek kavramla tanımlanan süreç, gerekse bu süreci basımevinin tarihi içinde diğerlerinden ayıran özellikler konusunda kültürümüze ait varılabilmiş bir fikir birliği yoktur. Bunun en temel sebebi de yapılan çalışmalarda, İmparatorluğun diğer toplumlardan farklı bir toplumsal yapısının ve maneviyatının olduğunun göz ardı edilmesidir. İslam dininin toplum hayatındaki yeri ve etkisi düşünülecek olursa, “beşikdevri” konusundaki tanım ve yaklaşımlarda hareket noktası bu olmalıdır.

ABSTRACT

The term “incunable”, which refers to the historical development of the book after the printing press became available, entered the Turkish language from the West. Since the printing press developed and become widespread in Europe differently to Ottoman, there is no consensus either about the period defined with this term or characteristics that distinguish this period from other times in the history of the printing press. The main reason of this is to ignore different social structure of Ottoman Empire. Considering the role of the Islam and its affect on society, it is important to examine the different social structure in definitions and approaches of “incunable”.

ANAHTAR SÖZCÜKLER:

Kitap, Basımevi, Beşikdevri/İnkunabel

KEYWORDS:

Book, Printing house, Incunable

İnsanlık tarihinin gelişim sürecinde, diğerlerinden ayrı tutulmayı hak eden dönemler ve olaylar vardır: Ateşin bulunması, coğrafi keşifler, dünya savaşları gibi örneklerle gösterilebilecek bu dönem ve olaylar, yalnız o an ve dönemi değil, insanlığın tüm zamanlarını derinden etkilemiştir.

Yazının bulunması ile başlayıp aktarılabilir olmasının sağlanması ile süren, bugün ise bilgisayar teknolojisi içinde kullanılır duruma gelen ve genel olarak “bilgi – bilgilenme” diye adlandırılacak süreç de yukarıda söz edilen değerlerden biridir. Bu sürecin çok uzun bir dönem en değerli ögesi olarak kalan kitap¹ ise, insanlığın kültür hayatındaki önemli olgulardan biri olan ve sosyolojik açıdan bakıldığında var olduğu tüm toplumlarda, evrenselliğin kapısının aralanmasına imkan veren bir araç olmuştur.

¹ Kitap ile aynı formatta olan dergi, ansiklopedi vb. bilgi taşıyıcıları da kitap kavramının içine dahil edilmiştir.

Kitabın gelişim sürecini insanın evriminden ayırmak güçtür ve kendi içinde önemli geçiş ve değişim dönemleri vardır.² Kanımca bu dönemlerin en önemli noktalarından birisi de kitabın baskı tekniği ile çoğaltılmaya başlanmasıdır. Kültürel, toplumsal, tarihsel ve bilimsel alanlarda önemli köşe taşlarının yerleştirilmesine aracılık eden basımevinin kullanılmaya başlanması ile bilgi taşıyıcısı kimliğinin yanına iletişim aracı olma özelliğini de alan kitap, bu farklılaşmanın beraberinde bilginin yaygın kullanımı konusunun da temel kaynağı olmuştur. Yazının icadından sonra güçlü bir şekilde kurulan ve insanın yaşamını biçimlendiren geçmiş ile gelecek arasındaki köprünün, herkes tarafından bilinir ve kullanılabilir duruma gelmesi, basımevinin icadını beklemek zorunda kalmıştır.³ Basımevi ile birlikte insanların düşünme ve öğrenme şekilleri, okuma alışkanlıkları, kitap-okur ilişkisi değişmiştir. Bu değişim sadece kitabın tarihi ile değil insanlığın kültürel ve sosyal dönüşümü ile de ilgili olmuştur.⁴ Emekten, zamandan tasarrufi sağlayan, bilginin aktarılabilir olmasını kolaylaştıran basımevinin kullanımı ile sayısı hızla artan kitaplar zamanla ucuzlanmış, çok geniş toplulukların yararlanma olanağı doğmuştur.⁵ Basımevinin getirdiği yeniliklerin en önemlilerinden bir diğeri de bireyin bilgi edinme alışkanlıklarını kökten değiştirmesidir. Yazmaların pahalı olması ve az bulunması sebebi ile daha çok dinleyerek ve duyarak yapılan öğrenme biçimi yerini okuyarak öğrenmeye bırakmıştır.⁶

Basımevi, bilgiyi daha geniş kitlelere yaymak işlevini üstlenmiş ve farklı bilgiler arasındaki etkileşimi de kolaylaştırmıştır. Farklı yerlerdeki insanların aynı metinleri okumalarını ya da aynı imgeleri incelemelerini olanaklı kılarak bilgiyi standartlaştırmıştır. Bunun yanı sıra, aynı kişinin aynı konu ya da olay üzerine rakip ve birbiriyle bağdaşmayacak anlatıları karşılaştırabilmesine imkan vererek kuşkuculuğu da geliştirmiştir.⁷ Basımevindeki bu hızlı yayılım ve gelişme, kitap için yeni bir devrin başlangıcı olur. Kitap ucuzlar. Dolayısıyla daha geniş halk kitlelerine mal olur. Bu durum batıl inançların yıkılma sürecinin hız kazanmasını, siyasal, toplumsal yeni bir devrin doğmasını sağlar. Bu yeni bir duyuş, yeni bir düşünüş ve yeni bir görüş olarak tanımlanan yeniden doğuş (Rönesans) hareketidir.⁸ Dahası sadece zemin hazırlamakla kalmamış, bu yeniden doğuşu yönlendirmiştir.⁹

Önemiyle birlikte yararlarını daha da uzatabileceğimiz basımevinin geçmişi, çok eski tarihlere dayanır. Çünkü insan, çok eskiden beri yazdıklarını çoğaltma ve bu işi daha kısa zamanda yapma ihtiyacını duymuştur. Ancak modern basımevinin başlangıcı olarak kabul edilen 15'inci yüzyıldan çok daha önce kullanılan tüm baskı teknikleri yaygın kullanım alanı bulamamıştır.¹⁰ Alman gezgin Johann Gutenberg'le başlayıp, ardılları ile günümüze kadar

² Mehmet Ali Akkaya, “**Türk Beşikdevri Basmalarında Yazma Kitap Geleneğinin Etkileri ve İç Kapağın Gelişimi**”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, 2003, s.1 [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]

³ **Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1981, s.77

⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, **Osmanlı Araştırmaları- Prof. Dr. Nejat Göğünç'e Armağan-1**, 2003 s.219

⁵ Jale Baysal, **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, 2.bs., İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1992, s.63

⁶ İrfan Çakın, “Müteferrika Matbaasının Düşündürdükleri ve Avrupa’da Basmacılığın Etkileri: Gelecek İçin Geçmiş Anlamak”, **Bilim Dünyası**, 5(2), 2004, s.164

⁷ Peter Burke, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 2001, s.11

⁸ Orhan Öcal, **Kitabın Evrimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1971, s. 137

⁹ İrfan Çakın, **a.g.e.** s.163

¹⁰ Bu gecikmenin sebebi, okuyan insan sayısının 15. yüzyıla kadar böyle bir gerekliliği doğuracak sayıya ulaşmamış olmasından, teknolojinin henüz modern basımevi için yeter düzeye ulaşamamasına kadar pek çok değişik alt aşlağa dağıtılabilir. Kitaba duyulan ihtiyacın artması, Avrupa’da yaşanan aydınlanma hareketlerinin basımevini tetikleyen etkileri ve eğitimin önem kazanması bu başlıklardan ilk ede akla gelenlerdendir.

gelişerek gelen modern basımevinin serüveni ise hem insanlığa kattıklarıyla hem de yaşanan tecrübeler bakımından basımevi tarihinin milâdı kabul edilmeyi hak etmektedir.¹¹

1398-1468 tarihleri arasında yaşadığı sanılan Gutenberg'in hayatı ve basımevinin tarihi konusunda farklı görüşler olsa da basımevinin, Gutenberg'in icadı olduğu ve Almanya'nın Mainz şehrinden, önce Avrupa'ya, sonra dünyaya yayılmaya başladığı tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Bu yayılış, kitabın o döneme kadar olan tarihçesi ile karşılaştırılacak olursa çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşir. Otuz yıl içinde hemen tüm Avrupa'da basımevi kullanılmaya başlamıştır. İlk elli yılda basılan kitap sayısı 30-35 bin sayılarına ulaşır ki bu rakam o dönem Avrupa'sı için oldukça büyüktür. Buna bağlı olarak Batı'daki bu değişim ve büyümeden etkilenmemiş bir kurum bulmak hemen hemen mümkün değildir.¹² Hızlı ve kısa süreye sığdırılmış yayılmanın ardındaki en güçlü desteklerden biri, başlangıçta basımevine soğuk ve tepkili bakmış olmasına rağmen, daha sonra bu tavrını değiştiren Hıristiyan din adamlarıdır. Çünkü o dönem mezhep parçalanmalarının önüne geçmek ve Hıristiyan olmayanları bu dine katmak isteyen Papalık, basımevini bu amaç için kullanabileceğini görmüş ve 15'inci yüz yılın son çeyreğinden itibaren özellikle din kitaplarının basımını desteklemiştir. Bu noktada ülke farklılıklarına karşın, kıta Avrupa'sında birbirine çok yakın bir sosyal ve dini kültürün olduğunu unutmamak gerekir. Bu özellik basımevinin Avrupa'da hızla yayılmasının temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır.

Bu hızlı yayılış sırasında bazı Avrupa şehirlerinde¹³ ender de olsa basımevinin kullanılmaya başlanmasından rahatsızlık duyanlar ve yaygınlaşmasını istemeyenler olmuştur.¹⁴ Bu karşı tavır alış gerek üslup gerekse etkinlik bakımından Osmanlı'da yaşanan örnekten oldukça farklıdır. Ancak buna rağmen özellikle Osmanlı için yaygın olan ve genel bir söylemi ifade eden "Türkler dışı kapalı bir toplumdur ve yenilikleri kolay kabul etmezler" tezinin sadece Türk kültürüne özgü bir durum olmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Basımevi teknolojisinin Avrupa'da hızla yayılmaya başlaması ve hayatın her alanına dokunuyor olması, beraberinde kendi terminolojisinin doğmasına da neden olmuştur. O döneme kadar bilinmeyen tekniklerle uğraşmak, kitap basımacılığı konusunda yeni bir yöntemle hem de çok hızlı bir şekilde karşılaşmış olmak, doğal olarak bu gerekliliği tetiklemiştir. Türkçe'de **Beşikdevri** Avrupa'da kullanılan Latince biçimiyle **İnkunabel** tanımlaması da basımevinin kullanılmaya başlanmasından sonra ortaya çıkmış ve zaman içinde kullanım yaygınlığı kazanmış terimlerden biridir.

Latince "incunabulum"un çoğulu olan "inkunabel" sözcüğünün karşılığı olarak dilimize geçen sözcük, beşik anlamına gelen "cunae"dan türetilmiştir.¹⁵ "Arkaik Baskı" anlamına gelen *paléotype* terimi de Avrupa'da bir süre aynı anlamda kullanılmış ancak bu

Aydınlanma ile birlikte Avrupa'da dine ve din adamına farklı bir gözle bakılır hale gelmesinin de bu konuda ciddi belirleyicilerden biri olduğu inancındayım.

¹¹ Basımevinin tarihini, gelişim sürecini ve önemli basamaklarını anlatan farklı görüşlerin içinde tarihin sadece Gutenberg'e güldüğünü, şansının onun bilinip tanınmasını sağladığını düşünenler de olmuştur. Konunun dışına çıkılıp tarafsız bir gözle bakıldığında kanaatimce bu tavır biraz haksızlık olacaktır. Alman gezgin hem kendi hayatında basımevi için yaptıklarıyla hem de ardından geleceklere sağladığı ilhamla "basımevinin mucidi" sıfatını hak etmektedir.

¹² İrfan Çakın, a.g.e. s.164

¹³ Bu şehirlerden bazıları şunlardır; Mannheim (Almanya), Torino (İtalya), Rouen (Fransa)

¹⁴ Albert Labarre, **Kitabın Tarihi**, Çev. Galip Üstün, İstanbul, İletişim, 1994, s.60

¹⁵ **Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**, Haz. Kasım Çelik, İstanbul, Yapı Kredi, 2002, s.vii

sözcük tüm eski baskı kitapları içine aldığı ve beşikdevri ile belirtilen 1500 yılına vurgulamadığı için kullanımda yaygınlık kazanmamıştır.¹⁶ İnkunabel sözcüğü Özellikle bibliyografyacıların kitap basmacılığının çocukluk ve emekleme devresi ürünlerine verdikleri ortak addir. Leman Şenalp sözcüğü İngilizce; incunable:incunabulum (early printed book before 1500), Almanca; inkunabel:wiengen druck (druck bis 1500) ve Fransızca; incunable (impression anterieure a1500)¹⁷ olarak gösterir. H. Fehmi Karatay ise basımevinin ilk icat edildiği zamana ait olan ve 1500 yılı ile sınırlandırılan kitapları beşikdevri basmaları olarak tanımlar.¹⁸ Orhan Öcal bu deyimın kitap basmacılığında ilk kez Münster Katedrali Papazı Bernard Von Mallinckront tarafından “De ortu et progressu artis typographicae” adlı eserde kullanıldığını belirtirken(1639),¹⁹ Meral Alpay, Fransız bibliyografı Philippe Labbe(1606-1667) tarafından kitapları belirtmek için değil de, baskı sanatının başlangıçtaki gelişimini göstermek için kullanıldığını belirtir.²⁰ Beşikdevrini Avrupa’da kitap basmacılığının başladığı dönem olarak tanımlayan Turgut Kut ise bu dönemin ve basılan kitapların özelliklerinden bahsetmez.²¹ S. Dahl’a göre inkunabel, basılı kitapların en eskisi anlamına gelir, çünkü bu kitaplar tamamıyla basmacılığın ilk dönemine girmektedir.²²

Verilen tanımlar ve yapılan açıklamaların ışığında beşikdevri basmaları ile anlatılmak istenen; basımevinin ilk kullanılmaya başladığı dönemde basılan ve biçim olarak yazma nüshalara benzeyen kitaplardır. Bu dönem basmaları, örnek alınabilecek tek model olan yazma kitaplara benzetilmeye çalışılmıştır. Basma nüshanın yazı cinsi ve boyutu dahi yazma nüshadan kopya edilmiştir. Hatta kitabın son şekli tıpkı yazmalarda olduğu gibi elle verilmiştir. Başka bir deyişle beşikdevrinde basımevleri ve yazıcılar aynı kitap okuyucuları için aynı kitapları küçük teknik farklılıkları ile çoğaltmışlardır.²³ Beşikdevri kavramının sınırı basılan kitap sayısı, bir ülkedeki basımevi sayısı, basılan kitaplardaki konuların dağılımına göre belirlenmek istenmişse de yaygın kanı “Gutenberg’in bastığı ilk kitap ile başlayıp, 1500 yılı ile biten” zaman aralığına verilen ad yönündedir.

Avrupa’daki örneklerinden yola çıkılarak da görülebilen kavram ve tanım zenginliği içinde, Osmanlı kültüründe beşikdevri ile neyin karşılanmaya çalışıldığına ve bu konudaki fikir ayrılıklarına geçmeden önce, beşikdevri kavramının da içinde değerlendirileceği Osmanlı kitap basmacılığına değinmek yararlı olacaktır.

Avrupa’da kitap basmacılığının, kağıt üretiminin yaygınlaşmasıyla önemli ve büyük gelişmeler gösterdiği sırada Osmanlı İmparatorluğu’nda durum farklıdır. Devlet oluştan imparatorluğa dönüşümün yaşandığı, askeri ve siyasi alanların yanı sıra bilim, kültür ve sanat alanlarında da en parlak dönemini yaşayan İmparatorluk, basımevi ve kitap basmacılığı konusundaki Avrupa’da yaşanan gelişmelere biraz küçümsemeyle, biraz da gereksiz olduğu

¹⁶ Svend Dahl, *Antikçağ’dan Günümüze Her Yönü İle Kitabın Tarihi*, Çev. Mehmet Dünder, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999, s.112

¹⁷ Leman Şenalp, *Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1959, s.162-167

¹⁸ H. Fehmi Karatay, “Unvanın istinsahına ve fer’i bibliyografya kayıtlarına ait kaideler ne ‘incunabel’e denilen matbaanın ilk icat edildiği zamana ait kitaplara ne de 16. asrın baş taraflarında basılan kitaplara tatbik olunabilir. Bunlar yazma kitaplara bezediğinden onların yazılması için Leopold Delisle’in yazmalar hakkındaki talimatına müracaat edilmek lazımdır”, *Alfabetik Katalog Kaideleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1941, s.9

¹⁹ Orhan Öcal, *a.g.e.*, s.143

²⁰ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 1973, s.587

²¹ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, İstanbul, Yapı Kredi, 1996, s.3

²² Svend Dahl, *a.g.e.*, s.112

²³ Ekmeleddin İhsanoğlu; Hatice Aynur, *a.g.e.*, s.221-222

gözüyle bakmış, yazma kitaba duyulan manevi bağlılığın yanı sıra kitap yazma ve süsleme işinden para kazanan çok sayıdaki vatandaşını da düşünerek kendini bu yenilikten uzak tutmuştur. Bundan dolayı İmparatorlukta Müslümanlar tarafından resmi olarak basımevinin kurulması 18'inci yüzyılın ilk yarısını beklemek zorunda kalmıştır. Ancak bu tarihten çok önce basımevinin Osmanlı'da kullanıldığı belgelerle kanıtlanmış durumdadır.²⁴

Avrupa'dan farklı bir toplumsal yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu “cemaatler”den oluşuyordu. Bu cemaatlerin arasında, imparatorluğa olan bağlılıklarını aşmayan ayrı bir iç bağlılıkları ve sosyal yaşayışları vardı. Genelde içe kapalı bir anlayışın olduğu, birçok açıdan Avrupa'nın gerisinde kaldığının fark edilerek değişik alanlarda ıslahat çalışmalarının başladığı 18'inci yüz yıl sonlarına kadar, siyasal ilişkiler haricinde imparatorluk dışındaki ülkelerle etkileşimin en alt düzeyde tutulduğu Osmanlı'da, kültürel ve dini bağları ülke dışında olan gayrimüslimlerin dış dünyayla, özellikle Avrupa ile olan etkileşimleri daha yoğundur. Buna bağlı olarak imparatorluk dışında olup bitenlerden ilk haberdar olanlar da gayrimüslimler olmaktadır. İmparatorluğun resmi ilk basımevinin kurulmasından çok önce basımevinden söz edilebilmesi de bu ilişki zinciri sayesinde mümkün olabilmıştır. Söz konusu cemaatler bu yeni teknikten uzak kalmamış, resmi izinlere bağlı kalarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde basımevleri açmaya başlamışlardır. Yine bu sayede İmparatorlukta basımevi kültürünün başlangıç tarihi 1700'lerden 1400'lü yılların sonlarına çekilebilir. Hemen hemen Avrupa'da basımevlerinin yayılmaya başladığı dönemlerde açılan ve alınan izin gereği, İslam dini ile ilgili kitap basmayan ve gayrimüslimleri İmparatorluğa karşı kışkırtıcı yayınlar yayınlamayan bu basımevleri, hem Türk kültür tarihine hem de daha sonra açılacak Osmanlı Türk basımevlerine doğrudan etkide bulunmuşlardır. Gayrimüslimlere ait bu basımevleri, Avrupa'nın “beşikdevri basmaları” olarak tanımlanan dönem içinde Osmanlı İmparatorluğunda da kitabın basıldığını göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Osmanlı'da açılan ilk basımevi; gördükleri dini baskı ve kötü muamele nedeniyle başta İspanya olmak üzere, Avrupa'nın farklı yerlerinden kaçıp Osmanlı'ya sığınan²⁵ Yahudilere aittir. 1494 yılında İstanbul'da açılan basımevinin sahipleri David ve Samuel Nahmes kardeşlerdir.²⁶ İlk basılan kitap Yahudi Jacop Ben Aşer'in “Arba'ah Turini” adlı eseridir.²⁷ Bu basımevini diğerleri takip eder. Kısa sürede İstanbul'da ve Selanik, İzmir gibi Osmanlı şehirlerinde açılan Yahudi basımevlerinin sayısı yirmiyi bulur. Bu basımevlerinde İbranice'nin dışında Yunanca, İspanyolca ve Latince eserler de basılır. Basılan kitapların çoğu din konuludur. Aralarında tarih, dil ve toplum konuları ile ilgili olanlar da vardır.

Yahudilerden sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde kendi basımevlerini kuran ikinci gayrimüslim cemaat Ermeniler olmuştur ve kaçınılmaz olarak Yahudilerden ve onların basımevlerinin kuruluş amacını taşıyan Ermeni kültürünü gelişmesine yardımcı olmak ve hem Osmanlı ile hem de diğer azınlıklarla olan ilişkilerde Ermeni kimliğinin yaşatılabilmesini sağlamaktır. İlk Ermeni basımevini kuran kişi

²⁴ İsmet Binark, “Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, 26 (1), 1977, s.40

²⁵ **Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın**, Moskova, Nuka, 1972, s.19

²⁶ Yahudilere ait bu basımevinin kuruluş tarihi konusunda günümüze kadar varan bir görüş ayrılığı durumu söz konusudur. Bu tarih farklı araştırmacılar tarafından değişik zamanlarda, 1488-1503 aralığında farklı tarih olarak verilmiştir. Bu görüş ayrılığının temelinde İbrani dilinde rakam gösteren işaretlerin birbirine çok benzemesi ve o dönem baskı teknikleri ile yayınlanmış kitapların okunmasında yanlış algılamaların olabilmesi gerçeği yatmaktadır.

²⁷ A. K. Offenber, “İstanbul'da Basılan İlk Kitap”, Çev.Rıfat Bali, **Müteferrika**, Sayı 4, 1994, s.1-12

basımcılık hakkındaki eğitimini İtalya’da almış olan ve baskı malzemelerini de bu ülkeden getiren Tokatlı Apkar Tıbir’dir.1567 yılında İstanbul Topkapı’da kurulan bu basımevinin ilk kitabı “Pokir Keraganutyam gam ayperan (Basit Ermeni Alfabeti) adlı eserdir.²⁸ İki yüz yıldan fazla bir ömür süren basımevini İstanbul ve Anadolu’nun diğer şehirlerinde açılan öteki Ermeni basımevleri takip eder. Bu basımevleri 19’uncu yüzyıl sonuna kadar varlıklarını devam ettirirler.²⁹ Basılan kitaplar arasında Ermenice ve Ermenice harflerle Türkçe³⁰ din, kilise, dil, tarih, coğrafya, edebiyat, çocuk eğitimi, gezi notları, mantık, felsefe, antoloji, biyografi, sözlük, anı, takvim, salname, her türlü ders kitabı konularında telif ve tercüme binlerce kitap vardır.³¹

Bugün hakkında en az bilgi ve belge bulunan gayrimüslim basımevi, Rumlara aittir. Osmanlı’da ilk Rum basımevi, Ortadoks Patriği Kyril Lukaris’in desteği ile Nikodeme Metaxas adlı bir Rum rahip tarafından Beyoğlu’nda, İngiliz Konsolosluğu civarında kurulmuş ve 1627 yılında Museviler aleyhine yazılan bir risale (faziletli İskenderiye Patriği Pargalı Georgies Üzerine Risale) bu basımevinin ilk eseri olmuştur.³² İki yıllık bir ömrü olan bu basımevini diğer Rum basımevleri izler. Bu ilk basımevi aynı zamanda en fazla baskı ve engellemelere maruz kalan basımevidir. Ancak genelde saray dışındaki güç odaklarından gelen bu baskılar İstanbul’da ve diğer Osmanlı şehirlerinde açılan basımevlerinin faaliyetlerini engellememiştir. Özellikle Patrikhane basımevinde ve onun desteklediği diğer küçük Rum basımevlerinde çok sayıda kitap basılmış ve halka sunulmuştur.

Bahsedilen üç gayrimüslim cemaatin dışında Avrupa ülkelerinin İstanbul’daki temsilciliklerinde de küçük basımevleri bulunduğu ve Osmanlı’da yaşayan halklarının kullanımına yönelik yayınların üretildiği bilinmektedir. Dini propagandayı gizli amaç edinen cemaat basımevleri de bu çeşitliliğe dahil edilebilir. Türkçe kitap basan ilk basımevinin kurulmasına kadar yukarıda bahsedilen azınlıklara ve dini amaçlı cemiyetlerle ülke temsilciliklerine ait basımevlerinin sayısı 37 olarak tespit edilmiştir.³³ Bu artış ve yaygınlaşma kitap basımcılığını Osmanlı’da bilinen bir meslek haline getirmiştir. Buna bağlı olarak da gayrimüslimlerin, Rönesans sonrası Avrupa ile sık ilişkilerde buldukları ve Müslümanlara oranla yaşam düzeylerini yükseltmeye, kültürlerini geliştirmeye yöneldikleri söylenebilir.³⁴ Böylece İmparatorluk genelinde sanayi ve ticaret ile uğraşmalarının da altyapısı hazırlanmıştır.³⁵ Bu noktada belirtilmesi gereken, siyasi ve yıkıcı faaliyet göstermediği sürece, Osmanlı idaresinin gayrimüslimlere ait hiçbir basımevine müdahalede bulunmadığıdır. Zaten azınlıkların kitap basabilmesi için konulan iki temel kuralın; Türkçe, Arapça, Farsça dillerinde hiç kitap basmamak ve isyana teşvik edici yayınları çıkarmamak olduğu düşünülecek olursa, yaklaşım daha rahat görülebilecektir.³⁶

Gayrimüslimlere ait basımevlerinin dışında, Osmanlı Türk basımevlerinin açılmasına etkide bulunmuş bir diğer gelişme de İmparatorluk dışında, özellikle de Avrupa’da basılan Türkçe-Arapça kitaplardır. Söz konusu bu kitaplar, temel olarak Hıristiyanlık dininin

²⁸ Turgut Kut, a.g.e., s.5-6

²⁹ Mehmet Ali Akkaya, a.g.e., s.54

³⁰ Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları”, **Halk Kültürü**, 1984/1, s.71-72

³¹ Pars Tuğlacı, “Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaasına Katkısı”, **Tarih ve Toplum**, C.XV, Sayı 16, 1991, s.53

³² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.5

³³ Jale Baysal, a.g.e., s.70

³⁴ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar**, 2.bs., İstanbul, Cem, 1989, s.27

³⁵ İrfan Çakın, a.g.e., s.165

³⁶ Mehmet Ali Akkaya, a.g.e., s.58

yayılması ve ticari kazanç kaygıları ile üretilmişlerdir. Bu iki asıl nedenin yanı sıra, İslam dininin içinden çıkmış ve bilim adına son derece değerli olan bazı kitapları basmanın sağlayacağı prestij de zaman zaman bu kitapları basma nedeni olmuştur. Bazıları Avrupa'da basılan ilk kitaplardan olan bu eserler, kıtanın pek çok ülkesinin basımevinde yayınlanmıştır.

İmparatorluk sınırları içinde 1500'lü yıllardan itibaren modern basımevleri kurulmasına ve yaşanan onca tecrübeye rağmen ilk Türk basımevi açılmak için 1727, ilk kitabını basmak için ise 1729 yılını beklemek zorunda kalmıştır. Basımevinin Avrupa'daki öyküsü ile Osmanlı içinde daha önce var olan örneklerle bakılacak olursa, 250 yılı aşan bu gecikme anlaşılması güç bir durumdur. İbrahim Müteferrika ile başlayan Osmanlı Türk basımevi kültürüne geçmeden önce kısaca bu gecikme konusuna değinmek gerekir.

Genel kaniya göre basımevinin Müslüman Türk toplumunda bu kadar geç kabul görmesinin nedeni İslam dinidir. Ancak bugüne kadar doğrudan din nedeniyle basımevine karşı çıkıldığını içeren bir belgeye rastlanmamış olması da ilginçtir. Oysa genelde göz ardı edilen teknik, ekonomik, sosyal ve siyasi açılardan da konuya yaklaşmak daha doğru kanılar edinmek adına gereklidir. Aksi taktirde varılacak sonuç genelde olduğu gibi hatalı ve yanlı olacaktır.³⁷

Gecikmenin temel sebebi olarak görülen şey İslam dini değil, din adına hareket ettiğini sanan Türk-İslam dünyası içinde yeniliklere karşı olanların yaptıklarıdır. Bu tavrın en belirgin göstergesi, İmparatorluğun kendi topraklarında basımevi kurulmasına izin vermesine karşın İslam dini konulu kitapların basılmasına kesin karşı olmasıdır. Türk-İslam dünyasının eski ve köklü yaşayışından gelen alışkanlıklarına, değerlerine, birtakım değişme zorluklarına din gereğiymiş gibi kimlik kazandırılması bu yargıyı doğurmuştur.

Gayrimüslimlere ait basımevlerinde zamanla Osmanlı ve Türk olmayan farklı bir tarih fikrinin vurgulanması, azınlıkların tarihlerine yönelik yeni farklı kültür bağlılığı fikirlerinin tetikleyicilerinden olması, gerek Osmanlı devlet adamlarının gerekse halkın basımevlerine önyargılı bakmasına sebep olmuştur. Bu durum basımevi gerçeğinin siyasi bir boyutudur.

Kendisinin her zaman Avrupa'dan güçlü olduğunu bilerek yaşayan Osmanlı, gerileme döneminde dahi yoğun olarak yaşadığı yenilmezlik fikri, az görülen bir kitle direnişi ve millet gururu yüzünden, Avrupa'nın fikir ve teknik alandaki gelişmelerini almak istememiştir. Bu tavır basımevinin gecikmesinin bir diğer sosyal sebebinin oluşturur. Osmanlı'nın Batının kendisinden üstün olduğunu kabul etmeye başladığı dönem 18'inci yüzyıldır. Hatta basımevi bu gerçeği kabul etmiş olmanın en somut göstergesidir.³⁸

Osmanlı İmparatorluğunda Türk kitap basımevindeki gecikmeyi etkileyen diğer bir neden, o derin yaşam düzeninde önemli yer tutan kaynağını dini ve kültürel geleneklerden alan, eski esnaf teşkilatlarının yani loncaların durumudur. Bu loncalara bağlı olan ve sayıları biraz da abartılarak 90 bin³⁹ civarında olduğu söylenen hattat ve müzehhipler, basımevinin

³⁷ İsmet Binark, a.g.e., s.23

³⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Siteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.31

³⁹ İsmet Binark, Jale Baysal, Alpay Kabacalı, Giambatista Toderini, bu rakamı çalışmalarında veren araştırmacılardan bazılarıdır. O dönem İstanbul'un nüfusu ve verilen rakamı birbirlerinden almış olabilecekleri düşünülecek olursa 90 bin sayısında bir hata olabileceği göz ardı edilmemelidir. Çünkü farklı kaynaklarda o dönem İstanbul'unun nüfusu 60-90 bin aralığında gösterilmiştir. Nüfusun en fazla 90 bin olduğu tespitinin yapıldığı şehirde aynı sayıda kitap dünyasında çalışan insanın olması mümkün değildir. Bazı çalışmalarda ise

Osmanlı'ya girmesi karşısında meslek ve geçim kaynaklarını kaybetmemek, sosyal bir güvence kaynağı olarak gördükleri loncalarının dağılmasını engellemek için direnmişlerdir. Öyle ki, bir rivayete göre Müteferrika'nın ölümünden sonra işlerinin kötüye gidiyor olmasını bahane göstererek devletin ileri gelenlerinden basımevinin kapatılmasını talep etmişlerdir.⁴⁰

Atlanılmaması gereken bir diğer nokta da, “yazma kitabın Türk benliğinin gücünü ortaya koymak, yaratıcı zengin Türk muhayyilesinin ve zevkinin inceliğini, bütünlüğünü ortaya çıkarmak bakımından ayrı bir değer ölçüsüne sahip olarak görüldüğüdür”.⁴¹ Bizde yazma kitaba karşı duyulan ilgi ve düşkünlük çok eskilere dayanır. Türkler basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber yazma kitabı uzun zaman en güzel basmalara tercih etmişlerdir. Bu tercih, yazma nüshaların basma nüshadan daha pahalı olmasına rağmen gerçekleşmiştir.

Tüm bu sayılanların yanı sıra kağıt üretiminin yetersizliği, basımevini çalıştıracak yeterli sayıda teknik elemanın bulunmaması ve nüfus içinde basma kitap talep edecek sayıda okur-yazar olmaması gecikme konusunda önemli rol oynamıştır.⁴²

Yukarıda söz edilen gecikme sebeplerini aşabilmek için 250 yılı aşkın bir süre bekleyen Türk kitap basmacılığı, atacağı ilk adım için sadece basımevinin kurucusu olmakla kalmayıp, Türk kültür tarihinin ilk öncü düşünürlerinden biri olan⁴³ İbrahim Müteferrika'yı beklemek zorunda kalmıştır.

Aslen bir Macar göçmeni olan ve “devşirme” sistemi ile Müslüman Türk kimliği kazanan⁴⁴ Müteferrika'nın kişisel gayretleri sonucunda hazırlıklarına 1719 yılında başlanan basımevi, 1727 yılında faaliyete başlayıp iki yıl sonra ilk kitabını yayımlar. Osmanlı'da Türklerin kurduğu bu ilk basımevi kurucusunun adıyla bilinir.⁴⁵ Dönemin padişahı III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın izinleri alınarak açılan bu basımevi, Türk kültüründeki basma geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilir. Basımevi'nin önemini ve yararlarını çok iyi analiz edip, Avrupa'daki örnekleri yakından takip eden Müteferrika ile Avrupa'da eğitim gördüğü sırada basımevini tanıma fırsatı bulan Sait Efendi'nin kişisel çabaları sonucunda basma iznini⁴⁶ ve İmparatorluğun desteğini alan basımevinde toplam 24 eser basılmıştır. Bunların bir tanesi yabancı dildedir. Basımevine resmi izin, din kitabı basmamak koşuluyla

rakam verilmeden sadece bu esnaf grubunun basımevini geciktirdiği belirtilmekle yetinilmiştir. (İsmet Binark, a.g.e.; Jale Baysal, **Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1968; Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basım ve Yayın**, İstanbul, Literatür, 1997; Giambatista Toderini, **İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı**, Çev. Rikkat Kunt, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1990; Selim Nüzhet Geççek, **Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası**, Ankara: Devlet Matbaası, 1939; Orhan Koloğlu, **Basımevi ve Basımın Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987)

⁴⁰ Franz Babinger, 18. **Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt 2004, s.31

⁴¹ İsmet Binark, a.g.e., s.39-40

⁴² Mehmet Ali Akkaya, a.g.e., s.66

⁴³ Jale Baysal, “II. Rakoczi Ferenc'in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Türklerin İlk Bastıkları Kitaplar”, **Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1976, s.217-221

⁴⁴ Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, 2000, s.324-325

⁴⁵ Basımevinin gerçek ismi “Darü't-tıbaatî'l-ma'mure”dir. Halk arasında ve bazı resmi kayıtlarda Darü't-tıba'a yerine “basmahane”, “tab'hane” ve “karhane-i basma” gibi isimlerde kullanılmıştır. (Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.6)

⁴⁶ İzin almak için önce sadrazamı ikna eden Müteferrika bununla yetinmez ve padişah'tan ferman, şeyhülislam'dan da fetva alır. Bu sayede hem siyasi sebeplerden dolayı hem de dini öne sürerek kendini engellemek isteyenlerin önünü kesmek istemiştir. Çünkü her iki liderden alınacak söz konusu izinler tartışılmaz ve aksini düşünenler dahi bunları kabul etmek zorundadır. (Mehmet Ali Akkaya, a.g.e., s.70)

verilir. Daha çok tarih ve modern bilim konularında olan kitapların listesi Müteferrika tarafından belirlenmiştir. Aynı zamanda basımeviden çıkan ilk kitap olan Vankulu Lügati'nin 70 yıl içinde üç baskı yapması tercihlerin doğruluğunun bir göstergesidir.⁴⁷ Seçilen kitapların hemen tamamı Osmanlı'nın geri kalmışlığına çare olacağı düşünülen alanlarda verilmiş eserlerdir. Müteferrika'nın basmayı tercih ettiği kitaplara ilgi duyan Müteferrika'nın ölümünden hemen sonra basımevidin atıl duruma düşmesi onun Türk kitap basımacılığı adına ne kadar önemli bir kişi olduğunun göstergesidir. 1795 tarihinden sonra basılmış herhangi bir eserine rastlanılmayan basımevidin belki bu tarihte belki de birkaç yıl sonra kapatıldığı sanılmaktadır. Bu durum, yukarıda belirtilen basımevi konusunda yetişmiş eleman bulunmaması, insan yetiştirilmemesi sorununu pekiştirmektedir.

Osmanlı Türk'lerinin kurduğu ikinci basımevi askeri öğrenci yetiştirme amacıyla hizmet veren Mühendishane Mektebi içinde açılmıştır. Basımevidin adı bastığı kitaplarda "Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye" ya da "Darü't-Tıbaatü'l-Mamure" olarak geçmesine rağmen daha çok Mühendishane Basımevi olarak bilinir.⁴⁸ 1797⁴⁹ yılında kitap basmaya başlayan ve tespit edilebilmiş 19 eser dışında pek çok ders notu yayımlayan basımevidin ne zaman faaliyetine son verdiği konusunda araştırmacılar, tarihi belgelerle desteklenmiş ortak bir kanıya hala varamamışlardır. Zaman zaman Birinci Dünya savaşına kadar getirilen bu tarihin, daha sonra kurulan üçüncü Türk basımevidin 1850'li yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda basımevi konusunun "tek bir basımevi" mantığı ile ele alındığı düşünülecek olursa, bu tarihin 1801 yada 1802 olması akla yatkındır. Derslerle ilgili kitapların üretimini ağırlıklı olduğu basımevide iki tane de yabancı dilde kitap basılmıştır. Bu basımevide de din kitaplarının basımının yasak olması ve basımevidin faaliyetlerinin Müteferrika örneğinde olduğu gibi yönetici Abdurrahman Efendi'ye bağlı olması İmparatorlukta en azından Türk basımevine hala kuşku ile yaklaşıldığının ve basımevi kullanılarak ne kolaylıklar sağlanabileceği bilincinin yerleşmediğinin bir göstergesidir.

Zaman zaman Mühendishane basımevidin devamı olarak kabul gören ancak farklı bir adı ve yönetimi olduğu için ayrı tutulması daha doğru olan Üsküdar Basımevi, Osmanlı Türk tarihinin üçüncü basımevidir. Bu basımevi aynı zamanda **Türk Beşikdevri**'nin tamamlandığı, diğer bir deyişle bugün bir belirsizlik durumu olarak görülen "Türk Beşikdevri'nin Nerede Başladığı Nerede Bittiği" konusunun çözümünü içeren basımevidir. Üsküdar Harem iskelesi yokuşunda 1802 yılında faaliyete başlayan basımevidin resmi kayıtlardaki ismi "Darü't-tıba'ati'l-Cedidetü'l-Ma'mure"dir. Askerlik konulu kitaplar, ders kitapları ve resmi yayınlar çıkaran basımevi baskı işinde hareketli harflerin kullanıldığı ilk basımevidir. Daha önceki iki Türk basımevidin birikim ve tecrübelerinin yanı sıra Osmanlı Devletinin de resmi desteğini almış olan basımevi çok sık yer değiştirmeler yaşamasına rağmen, varlığını Cumhuriyet'e kadar korumuştur. Faaliyete geçtiğinde Mahmut Raifi Efendi'nin büyük boy Cedit Atlas Tercümesi'ni ve Seyyid Mustafa'nın "Diatribes de L'ingenieur" adlı eserlerini çıkaran basımevidin bastığı üçüncü kitap Risale-i Birgivi adlı din kitabıdır. Türk basımevidinde

⁴⁷ Jale Baysal, "Yazı Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı", **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1983, s.27

⁴⁸ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar**, s.71

⁴⁹ Kemal Beydilli, Turgut Kut, Adnan Adıvar konu ile ilgili çalışmalarında tarih olarak 1797 yılını verirken Alpay Kabacalı ve Niyazi Berkes 1796, Jale Baysal ise 1795 tarihlerini vermişlerdir. Bugüne kadar basımevidin çıktığı bilinen kitaplarda 1797 tarihinden öncesine rastlanılmadığı için bu tarihin doğru olması akla en yakın olanıdır. (Bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826**), İstanbul, Eren, 1995; Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**; Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, 2.bs., Ankara, Maarif Matbaası, 1943; Alpay Kabacalı, **a.g.e.**; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyuş, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2003)

basılan ilk din kitabı olan bu eser aynı zamanda Türk basımevi tarihinde “beşikdevri” konusunun da esas unsuru durumundadır.

Kitap ve basımevi tarihine ilişkin terminolojiye göre Avrupa’da beşikdevri, en basit hali ile basımevinin kullanılmaya başlanmasından 1500 yılına kadar olan sürece verilen isimdir. Oysa daha tanım noktasında Osmanlı kitap basmacılığı için bu tanımın uygun olmadığı görülür. Çünkü basma kitap tekniğinin benimsenmesi ve basma kitabın yazma kitaptan çok farklı bir form olduğunun fark edilmesi her kültürde, o kültürün özelliklerinden kaynaklanan sebeplerden dolayı değişik zaman aralıklarında gerçekleşir. Bir bakıma basma kitap geleneğinin yerleşme dönemi diye tanımlanabilecek olan bu süreç beşikdevri olarak adlandırılabilir. Bu dönemin basımevinin kullanılmaya başladığı 1453 yılı ile 1500 yılları arasını kapsadığını söyleyerek genel bir tanımlama yapmak hatadır. Bu dönem Avrupa için basımevinin benimsendiği ve yaygınlaştığı, kitap formunda basma ile başlayan yeniliklerin yerleştiği dönem olabilir ama diğer ülke ve coğrafyalar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira Osmanlı İmparatorluğu gibi bu tarihler arasında basımevini hiç tanımayan pek çok kültür vardır.

Beşikdevri ya da inkunabel adı altında söylenilmek istenen dönem, bir toplumda basımevinin kullanılmaya başlanmasından, o toplumda basımevi kültürünün yerleştiği inancının oluştuğu ana kadar olan dönemi kapsar. Doğal olarak bu yeniliğin toplumda benimsendiğinin göstergesi de yukarıdaki tanımlarda verildiği gibi sadece bu sürede geçen tarih değildir. Zaman zaman böyle bir yanılığın içine düştüğü örnekler⁵⁰ olsa da bu dönemin belirleyicisi olan faktörler her topluma göre değişebilen çok geniş yelpazeye yayılmıştır. Ancak genel eğilim tüm dünya tarafından örnek olarak kabul edilen ve modern basımevinin ilk kullanılmaya başladığı yer olan Avrupa’da olduğu gibi bu ilişkiyi tarih dilimleri ile ortaya koymaktır.

Bu nedenle beşikdevri kavramı için yukarıda Avrupa kültürüne ilişkin yapılan tanımları da göz ardı etmeden, genel olarak her kültüre uyarlanabilecek yeni bir tanım ve yaklaşım getirmek zorunlu görünmektedir. Bu tanım Osmanlı Türk kitap basmacılığı ve basımevi kültürü içinde kabul edilebilir bir tanım olacaktır. Tanımın kültürler arasındaki farklılığı ise her kültüre ait özel durumlar, sosyal, siyasi, ekonomik yaşayış koşulları ve basımevinin gelişim süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkacaktır.

Tüm bu çeşitlilik içinde yaygın olarak kullanılan ve beşikdevrini göstermede belirleyici faktör olarak görülenlerin arasında şunlar sayılabilir: Şehirlerde ya da ülkelerde basımevleri sayısında sınır kabul edilen bir rakama ulaşılması. Basımevinin kullanılmaya başlanmasının ardından aynı zamanda o toplum için özel bir yeri olan tarihe kadar geçirilmiş makul bir süre. Basılan kitapların sayısında yeter kabul edilen oranda artış. Basılan kitapların hemen her konusal alanda üretiliyor olması. Basılan kitapların formunda zaman içinde bir düzen sağlanır olması ve belirli kuralları olan standartlara ulaşılması. Buna bağlı olarak basılan kitaplarda bir bakıma kimlik kartı görevi üstlenen içkapağın oluşması ve genel geçer

⁵⁰ Orhan Öcal’a göre İbrahim Müteferrika Basımevinden çıkmış ilk 17 kitap (Müteferrika’nın ölümüne kadar basılmış olan kitaplardır) Osmanlı kültürünün beşikdevrini oluştururken Jale Baysal’a ve **Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**’na göre 1729 tarihinden itibaren ilk 110 yılda basılmış olan kitaplar basımevi ya da konu ayrımı gözetmeksizin Osmanlı beşikdevri basmalarını oluştururlar. Bu 110 yıl Müteferrika Basımevinin kurulması ile başlar ve Tanzimat’ın ilanı ile sona erer. Meral Alpay ise Müteferrika’dan Cumhuriyet’in ilanına kadar basılan kitaplarda yazma kitap izlerini görmenin mümkün olduğunu, kitaplarda tam bir iç kapak kavramının henüz standartlaşmadığını söyler ve bu nedenle Türk beşikdevrini Cumhuriyet’in ilanına kadar getirenler olduğunu belirtir. (Orhan Öcal, a.g.e.; Jale Baysal, **Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar; Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**; Meral Alpay, a.g.e.)

kurallara bağı kalınarak kitapta yer verilmesi.⁵¹ Bu yöntemlerden biri diğerlerinden daha gerçekçidir demek mümkün değildir çünkü dünyanın her coğrafyasındaki kültürlerin kendilerine has özellikleri vardır ve bu özellikler beşikdevrini belirleyici rolü de oynayacaklardır.

Osmanlı İmparatorluğunda beşikdevri belirleme konusu da kendi özellikleri bağlamında ele alınmayı gerektirmektedir. Devlet destekli kitap basmaya başlanılmasından çok önce, -ki bu aynı zamanda ilk Türk basımevinin kurulması anlamına da gelir- birlikte yaşadığı farklı din ve mezheplere ait cemaatlara kitap basma iznini veren Osmanlı, koşul olarak İslam dini ile ilgili kitap basmamayı koymuştur. 1729 yılında resmi destekli ilk kitap basılana kadar elle yazarak üretimi yapılan kitapların çok büyük bir bölümü dolaylı ya da dolaysız olarak din konulu olmasına rağmen, basımevinde buna engel olunması dikkat çekicidir. Bu tutumun ardındaki temel sebebin Osmanlıda el yazmalarının üretimini yönlendiren insanların basımevinin yaygınlaşamayacağı beklentisinin olduğu da düşünülmelidir.⁵² Başını hattatların çektiği ve halkın kültür hayatında çok önemli yerleri olan bu hayli kalabalık sınıfı basımevinin sınırlarının birkaç konu ve onlu sayıları ancak bulabilecek kitabı geçmeyeceğini düşünmüşlerdir. Bu insanlara göre, bir bakıma İslam dini ile birlikte anılır hale gelmiş kitap yazmacılığı ve elyazması kitap süslemeciliği düşünülecek olursa, bir din kitabının baskı tekniği ile çoğaltılması mümkün değildir. Hatta böyle bir şeye kalkışmak dine karşı gelmek gibi algılanmalıdır.⁵³ Ayrıca elyazması kitaba, özellikle de din kitabına bağlılık ve saygı halkın tamamında görülen, bir bakıma ahlak kuralı olarak kabul gören bir durumdur. Yüzyıllar boyu süregelen ve de insanların en hassas yanı olan din konusu ile ilişkili bir geleneğin, Osmanlı gibi kendini maksimum düzeyde dışa kapamış bir kültürde kolay değişmesini beklemek hayalcilik olacaktır.

İslam dininin İmparatorluğun her kademesindeki yeri ve daha Yahudi cemaati tarafından ilk basımevi kurulduğu andan itibaren din ile kitap basmacılığı konusundaki yaşananlar ve konuya ilişkin genel bakış açısı dikkate alınacak olursa **Osmanlı Türk kitap basmacılığında beşikdevri 1729 tarihinde ilk Türkçe kitabın basılması ile başlar ve ilk din kitabının basıldığı tarih olan 1803 yılında tamamlanır.** Daha önce Osmanlı

⁵¹ Yazma kitap geleneğinden basma kitap geleneğine geçişin önemli göstergelerinden biri olan içkapağı ortaya çıkaran en temel öge kitap ticaretine dair kaygılardır. Başka bir deyişle içkapağın oluşumundaki itici güç kitabın korunması ve kimliğinin ortaya konulmasından daha çok tanıtım çabasıdır. Tanıtım, kimlik verme ve koruma kitap üretimindeki artış/basımevinin kullanılması ile ortaya çıkmıştır. (Ekmeleddin İhsanoğlu; Hatice Aynur, **a.g.e.**, s.222) Basımevi kültüründe içkapak oluşumu ve gelişiminin Osmanlı beşikdevri sürecindeki durumu, bu dönemde basılan eserlerin tamamında incelenerek ayrıntılı bir şekilde kaynakçada verilen yüksek lisans tezinde ele alınmıştır. Başlı başına bilimsel çalışma alanı olan bu konuda özet olarak şu söylenebilir. Osmanlı beşikdevri basmalarında iç kapak oluşumu, Batı dünyasında varolan örnekler olmasına rağmen Avrupa'ya nazaran daha uzun bir zaman almıştır. 19'uncu yüzyılın ikinci yarısına kadar kitaplar büyük oranda yazma nüsha formunun bir benzeri olarak basılmışlardır. Kitap basmacılığının Osmanlı'daki gecikme sebepleri ile içkapağın Osmanlı basmalarında kabul görüp yaygınlık kazanmasının gecikme sebepleri paraleldir. Gerek basımevinin Osmanlı'ya geç geliş sebepleri, gerekse Osmanlı basmalarında içkapağın gelişim evresi ve gecikme sebepleri için ayrıca bkz.:(Mehmet Ali Akkaya, **a.g.e.**)

⁵² İmparatorluk sınırları içinde var olan Arapça ve Türkçe kitapların büyük çoğunluğu din kitaplarıdır. Bu kitapların elle yazmanın dışında çoğaltılamayacağını bilen yazıcılar, bu güvenceden dolayı basımevine uzak kalmışlar, onun önemini ve artılarını görememişlerdir. Ayrıca konu ile ilgili yasal düzenlemelerde de din kitaplarının basılamayacağını belirtilmiş olması, gerek azınlıkların gerekse yarı resmi işleyişleri olan Türk basımevlerinin basabilecekleri kitap türlerinin Osmanlı idaresince belirleniyor olması söz konusu tavrı tetikleyen bir diğer unsurdur. (Mehmet Ali Akkaya, **a.g.e.**, s.58)

⁵³ Basımevinin kullanılmaya başlanması ile din ve din kitapları zaman zaman Avrupa'da da kitap basmacılığı ile karşı karşıya getirilmiştir ama bunun boyutları hiçbir zaman Osmanlı'daki kadar aşılabilir olmamıştır. "dünyanın sonu geldi", "şeytan icadı" gibi katı tutumlar Avrupa'da da yaşanmış fakat bunları aşmak zamanla basımevinde din kitaplarının basılmasını destekler duruma gelmiş olan kilisenin de etkisiyle daha kolay olmuştur.

İmparatorluğu için pek çok beşikdevri tanımı ve beraberinde dönemi verilmiş olmasına rağmen bu tarih yukarıda verilen gerekçelerle birlikte hiç verilmemiş ve bir açıklamaya gidilmemiştir. Oysa gerek Müslüman olmayan, gerekse Müslüman cemaatin kitap basmasına izin verilirken ileri sürülen ortak şart **İslam dinine ilişkin kitabın basılmamasıdır**. Ayrıca Osmanlı'da basımevinin ilk kurulduğu andan önceki dönemde hatırlanacak olursa, basımevine soğuk bakılmasının ardındaki tüm gerekçeler doğrudan ya da dolaylı olarak din ile ilişkilidir.

Yukarıda yapılmaya çalışılan ve Osmanlı kültür hayatının gerçeklerine dayanan açıklamaların ardından şu söylenebilir; Bugünkü anlamda basımevinin ve basma kitabın doğduğu yer olarak kabul edilen Avrupa'da basılan kitap, basımevi, kitap sayıları ve kitap ticareti yapanların sayılarındaki artış ve bunların içkapak oluşumuna etkisi gibi daha farklı tecrübelerin yaşanmasının ardından tamamlanan beşikdevrinin, Osmanlı'daki kıstasının basılan ilk din kitabı olarak alınması en doğru tercih olarak görülmektedir. Elbette beşikdevri döneminde bunun dışında Avrupa'da olduğu gibi kitap sayısı, basımevi sayısı, kitap üretim tekniği ve kitabın formuna ilişkin bazı değişimlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Ama bunlar din kadar derin etkilere sahip olmadıkları için ikincil sıraya konabilirler. Ancak bu tavır, ikincil sırada tutulan sayısal, biçimsel değişiklik ve uygulama yöntemlerinin önemsiz oldukları anlamına gelmez. Nitekim evrensel bir zaman aralığına sığdırma kaygısı aşıldıktan sonra doğru tespit edilebilecek olan Türk beşikdevri basmaları da Avrupa'daki örnekleri kadar spesifik ortak özellikler oluşturmasa da birbiriyle örtüşür yanlara sahiptir. Bu ortak biçimsel yanlar şu şekilde sıralanabilir:

- Basılış şekillerinde yazma geleneği devam eder
- Basımevleri ya da yayınevleri genellikle içkapak oluşturup basmaz
- Eser adı kitabın ilk sayfasında bazen yazar adı ile birlikte ya da sayfa halinde veya birkaç satır halinde verilir
- Aynı yaprağın arka yüzünde metin başlar
- Metnin ön yüzde hemen kitap adından sonra başladığı da görülür
- Çoğu zaman eser hakkındaki bilgiler kitabın sonunda yer alan “hatime” diye bilinen kısımda verilir⁵⁴ (Bu bilgilerin hemen tamamı yazma nüshaların sonunda yer alan ve kolofon olarak adlandırılan bölümde de bulunur)⁵⁵

Yukarıda sıralanan özelliklerin birini ya da birkaçını, hatta kimi zaman tamamını taşımayan eserler de – baskıları daha önceden Avrupa'da Latin harfleri ve yabancı dilde yapılmış olup birebir kopyası olarak Türk basımevlerinde basılan kitaplar gibi – olabilir. Eğer yukarıda sıralanan tüm özellikleri karşılayan basma nüshalarla beşikdevri sınırlanıp tanımlanacak olursa, böyle bir şey Osmanlı İmparatorluğu için bu pek mümkün değildir. Bu nedenle, İmparatorluğun kendine has yapısı düşünülerek esnek olunması gerektiği inancındayım.

Sonuç

İnsanlığın geçmişini, bugünü ve geleceğini derinden etkileyen yeniliklerden biri olan basımevinin kullanılması ve yaygınlaşması dönemi, farklı yüzyıllarda olmasına rağmen

⁵⁴ Meral Alpay, **a.g.e.**, s.589-590

⁵⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu; Hatice Aynur, **a.g.e.**, s.247

Batı dünyası ile paralellik göstermekle birlikte, Osmanlı'da biraz daha farklı bir gelişim süreci geçirmiş ve derin izler bırakmıştır. Bu farklılık iki temel alanda ele alınabilir. Bunlar; **basımevinin kabul görme - yaygınlaşma sürecinin diğer kültürlerle göre çok daha fazla zaman alması** ve **din kaynaklı yaklaşımın etkilerinin daha çok hissedilmesi**dir.

Türk kültürü için, zaman zaman Cumhuriyet'in ilanına kadar vardırılan "kitap basmacılığına tam geçiş" döneminin bu kadar uzun olmasının temelinde, bazı yazma kitap geleneklerini bir anda bırakamamış olmamız vardır. Batıda kitap basmacılığına dair 250 yılı aşkın süredir var olan çalışma ve iyi örnekleri, anlamaya çalışmadan, kendi kültürümüze uygun hale dönüştürmeden kopya etme yöntemini seçmiş olmamız bu durumu bütünlemiştir. Ayrıca Osmanlı dünyası ile Batı dünyası arasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel şartların birbirinden farklı olması yaşanan tecrübelerdeki süre farklılığını doğrudan etkilemiştir. Bugüne kadar konuyu işleyiş, genelde basımevinin Osmanlı kültürüne geç girmiş olmasını değerlendirirken sorunun idarecilerden kaynaklanıp-kaynaklanmadığını ya da bu gecikmenin olumlu-olumsuz olduğunu ele almak şeklinde olmuştur. Oysa İmparatorluğun dışındaki gelişmeler de dahil olmak üzere soruna dışardan ve objektifi bir bakış, doğru yargılara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Türk beşikdevri konusunda da henüz doğruluğu ve ulusallığı kabul edilmiş bir tanıma varılamamış olmasının sebebi yine aynı yanlışlığı yapıyor olmamızdır. Osmanlı'dan önce beşikdevri tecrübesini yaşamış olan kültürlerden ve o kültürlerde beşikdevri hakkında varılmış olan değerlerden-yargılardan hareketle bu kavramı bizim basımevi kültürümüzde bir yere koymaya çalışmak çok gerçekçi olmayacaktır. Bu noktada doğru yargı için ilk elde göz önde bulundurulması gereken farklılık ise yukarıda sözü edilen "din kaynaklı yaklaşımın daha çok hissedilmesi" alt başlığında bulunmaktadır.

Basımevi ve ona ilişkin diğer gelişmeler hiçbir toplumda Osmanlıda olduğu kadar din ile karşı karşıya getirilmemiştir. Bunun temel nedeni de İmparatorluk için İslamiyet'in dinden öte, bir yaşam biçimine dönüşmüş olmasıdır. Hayatın her alanı İslam dininden kaynağını aldığı ahlaki ve toplumsal kurallara göre biçimlenmiş olduğu için, dinin etkisi diğer kültürlerde olduğundan daha fazladır. Kitap basımına ilişkin ilk kurallar da dine ve Kuran-ı Kerim'e dayanan gerekçelerle oluşturulmuştur. Bu nedenle basımevi kültürünün benimsenme sürecinin tamamlandığı dönemi belirten "beşikdevri", Osmanlıda, basılan ilk din kitabı ile tamamlanmıştır. İslam dini ve Kuran-ı Kerim kadar bağlayıcılığı olan başka bir değer yargısı bulunmayan Osmanlı için ilk din kitabının basıldığı tarih dışında, basımevi sayısında, basılan kitap sayısında, basılan kitapların konularının çeşitliliği sayısında ve kitabın biçimsel formunun başta içkapak olmak üzere belirli kural ve standartlara ulaşmış olmasında beşikdevri belirlemeye çalışmak gerçekten uzaklaşmak olacaktır. Bu sayısal değişimler Avrupa'dan farklı olarak bizim için "Osmanlı beşikdevrinin belirleyicisi" değil, sadece kitap basmacılığı tarihimizin gelişiminin parçasıdır.

KAYNAKÇA

Adıvar, Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim**, 2.bs., Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

Afyoncu, Erhan: “İbrahim Müteferrika”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, 2000, s.324-327.

Akkaya, Mehmet Ali: “**Türk Beşikdevri Basmalarında Yazma Kitap Geleneğinin Etkileri ve İç Kapağın Gelişimi**”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü,[Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], 2003.

Alpay, Meral: “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**.1973, s.587-589.

Babinger, Franz: **18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt, 2004

Baysal, Jale: “II. Rakoczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türkleri’nin İlk Bastıkları Kitaplar”, **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1976, s.217-225.

Baysal, Jale: **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, 2.bs. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, 1992.

Baysal, Jale: **Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1968.

Baysal, Jale: “Yazı Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayına Hayatı”, **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1983, s.21-34.

Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 4.bs. İstanbul: Yapı Kredi, 2003.

Beydilli, Kemal: **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul: Eren, 1995.

Binark, İsmet: “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, 26 (1), 1977, s.23-47.

Burke, Peter: **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2001.

Çakın, İrfan: “Müteferrika Matbaasının Düşündürdükleri ve Avrupa’da Basmacılığın Etkileri: Gelecek İçin Geçmiş Anlamak”, **Bilim Dünyası**, 5(2), 2004, s.153-167.

Dahl, Svend: **Antikçağ’dan Günümüze Her Yönü İle Kitabın Tarihi**, çev. Mehmet Dündar, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Aynur, Hatice: “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848), **Osmanlı Araştırmaları- Prof. Dr. Nejat Göğünç’e Armağan – 1**, 2003, s.219-255.

Gerçek, Selim Nüzhet: **Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası**, Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

Kabacalı, Alpay: **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın**, İstanbul: Literatür, 1997.

Kabacalı, Alpay: **Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar**, 2.bs., İstanbul: Cem, 1989.

Karatay, H. Fehmi: **Alfabetik Katalog Kaideleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1941.

Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1981.

Koloğlu, Orhan: **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987.

Kut, Turgut: “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları”, **Halk Kültürü**, 1984/1, s.69-80.

Kut, Turgut: **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, İstanbul: Yapı Kredi, 1996.

Labarre, Albert: **Kitabın Tarihi**, çev Galip Üstün, İstanbul: İletişim, 1994.

Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın, Moskova: Nuka, 1972.

Offenberg, A. K.: “İstanbul’da Basılan İlk Kitap”, çev.Rıfat Bali, **Müteferrika**, Sayı 4, 1994, s.3-18.

Öcal, Orhan: **Kitabın Evrimi**, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1971.

Şenalp, Leman: **Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim: **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Siteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

Toderini, Giambatista; **İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı**, çev. Rikkat Kunt, İstanbul: Tifdruk Matbaacılık, 1990.

Tuğlacı, Pars: “Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaasına Katkısı”, **Tarih ve Toplum**, C.XV, Sayı 16, 1991, s.48-56.

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu, haz. Kasım Çelik, İstanbul: Yapı Kredi, 2002.